

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право
УДК 343.97

Томчук Інна Олександрівна

кандидат юридичних наук, викладач юридичних дисциплін

Галицький коледж імені В'ячеслава Чорновола

Томчук Инна Александровна

кандидат юридических наук, преподаватель

Галицкий колледж имени Вячеслава Черновола

Tomchuk Inna

PhD in Law, Teacher of Law

Vyacheslav Chornovil Halytskyi College

**КРИМІНОГЕННІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО
НАДАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВІЙ ОСОБІ В
УКРАЇНІ**

**КРИМИНОГЕННЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ,
ОБЕЩАНИЯ ИЛИ ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ НЕПРАВОМЕРНОЙ
ВЫГОДЫ ДОЛЖНОСТНОМУ ЛИЦУ В УКРАИНЕ**

**CRIMINOGENIC DETERMINANTS OF OFFERING, PROMISING OR
PROVIDING UNLAWFUL ADVANTAGE TO THE CIVIL SERVANT IN
UKRAINE**

***Анотація.** Стаття присвячена комплексному аналізу криміногенних детермінантів, які зумовлюють в Україні вчинення такого злочину як пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі та сприяють його поширенню. Зокрема, розглянуто причини, умови та фактори, які призводять до злочину, відповідальність за який передбачена в статті 369 Кримінального кодексу України та проведено їх класифікацію.*

Висловлюється думка, що причини такого злочину як пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі в Україні беруть свій початок в державній політиці, у суспільному житті, культурі, бюрократичних традиціях країни. Ґрунтовний аналіз наукових джерел дозволив виділити за сутнісною характеристикою такі основні групи криміногенних детермінантів даного злочину: економічні, політичні, соціально-психологічні, культурно-виховні та правові. Також констатовано, що Україна належить до країн, де злочинність у виді пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди службовій особі має значну тенденцію до зростання. Зазначено, що протягом 2015-2018 рр. кількість зареєстрованих злочинів за ст. 369 Кримінального кодексу України збільшилась втричі. Встановлено, що умовами зростання масштабів даної злочинності були кризові явища в економічній, соціальній, політичній, психологічній, організаційній та інших сферах. Автором зроблено висновок про те, що однією з вагомих причин, які спонукають до вчинення даних злочинів в Україні, є відсутність негативного ставлення до даної проблеми з боку українського суспільства та укорінення в свідомості громадян традиції подяки службовцям при вирішенні найпростіших питань чи проблем на їх користь.

Крім того, узагальнено найістотніші причини та умови вчинення таких злочинів як пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі, на які слід першочергово спрямовувати запобіжний вплив з метою недопущення їх вчиненню в подальшому.

Ключові слова: детермінанти, вчинення, пропозиція, обіцянка, надання неправомірної вигоди.

Анотація. Стаття посвячена комплексному аналізу криміногенних детермінант, которые обуславливают в Украине совершение такого преступления как предложение, обещание или

предоставление неправомерной выгоды должностному лицу и способствуют его распространению. В частности, рассмотрены причины, условия и факторы, побуждающие к преступлению, ответственность за которое предусмотрено в статье 369 Уголовного кодекса Украины и произведено их классификацию.

Высказывается мнение, что причины такого преступления как предложение, обещание или предоставление неправомерной выгоды должностному лицу в Украине берут свое начало в государственной политике, в общественной жизни, культуре, бюрократических традициях страны. Основательный анализ научных источников позволил выделить следующие основные группы криминогенных детерминант данного преступления: экономические, политические, социально-психологические, культурно-воспитательные и правовые. Также констатируется, что Украина принадлежит к странам, где преступность в виде предложения, обещания или предоставление неправомерной выгоды должностному лицу имеет значительную тенденцию к росту. Отмечено, что в течение 2015-2018 гг. количество зарегистрированных преступлений по ст. 369 Уголовного кодекса Украины увеличилась в три раза. Установлено, что условиями роста масштабов данной преступности были кризисные явления в экономической, социальной, политической, психологической, организационной и других сферах. Автором сделан вывод о том, что одной из весомых причин, побуждающих к совершению данных преступлений в Украине, является отсутствие негативного отношения к данной проблеме со стороны украинского общества и укоренения в сознании граждан традиции благодарности должностным лицам при решении простейших вопросов или проблем в их пользу.

Кроме того, обобщены наиболее значимые причины и условия совершения таких преступлений как предложение, обещание или предоставление неправомерной выгоды должностному лицу, на которые

следует в первую очередь направлять меры влияния с целью недопущения их совершения в дальнейшем.

Ключевые слова: *детерминанты, совершения, предложение, обещание, предоставление неправомерной выгоды.*

Summary. *The article deals with a complex analysis of criminogenic determinants that lead to committing a crime of offering, promising or providing unlawful advantage to the civil servant in Ukraine, as well as facilitate its spreading. In particular, the author has analyzed and classified the reasons, conditions and factors of this crime which is punishable according to Article 369 of the Criminal Code of Ukraine.*

It is stated that the reasons for the crime of offering, promising or providing unlawful advantage to the civil servant in Ukraine originate from the state policy, social life, culture and bureaucratic traditions common for the country. Detailed analysis of scientific sources has made it possible to single out the following types of criminogenic determinants of this crime according to essential characteristics: economic, political, social and psychological, cultural and educational and legal. It is also stated that Ukraine is one of the countries where criminality of offering, promising or providing unlawful advantage to the civil servant has a great tendency to increase. It is noted that during 2015-2018 the number of registered crimes by Article 369 of the Criminal Code of Ukraine has tripled. It has been defined that the reasons for increasing of this type of crime were critical phenomena in economic, social, political, psychological, organizational and other spheres. The author concludes that one of the key reasons leading to this crime in Ukraine is the lack of negative attitude to this problem in Ukrainian society and the tradition of expressing gratitude to civil servants for solving citizens' problems which is ingrained in the consciousness of people. Moreover, the most important reasons and conditions of committing the crime of offering, promising or providing unlawful advantage to the civil

servant have been generalized in this article. The author also states which preventive measures should be taken to stop this crime in the future.

Key words: *determinants, committing, offering, promising, providing unlawful advantage.*

Постановка проблеми. Прагнення України до євроінтеграції потребує вирішення надзвичайно важливого питання щодо запобігання і протидії корупції, яка, попри те що на сьогодні прийнято нове антикорупційне законодавство та створені нові антикорупційні органи, все ще залишається нагальною проблемою українського суспільства. Найбільш небезпечним її проявом вважається хабарництво, що дедалі частіше вчинюється у виді пропозиції, обіцянки та надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України). Варто зазначити, що порівняно з 2015 роком рівень даної злочинності в Україні зріс майже втричі. Зокрема, у 2015 р. було зареєстровано 286 аналізованих злочинів, за якими 148 кримінальних проваджень передано до суду з обвинувальним актом; 2016 р. – відповідно 430 та 148; 2017 р. – 556 та 235; 2018 р. – 785 та 424 [1]. Це, зокрема, свідчить про поширеність злочинних посягань, відповідальність за вчинення яких передбачена в ст. 369 КК України, та їх суспільну небезпеку. Слід не залишати поза увагою і той факт, що пропозиція, обіцянка, надання неправомірної вигоди чиновникам для більшості стало прийнятним і не викликає негативного ставлення з боку суспільства, що ставить, в свою чергу, під загрозу подальший розвиток нашої держави, підриваючи її авторитет на світовій арені.

Для того, щоб розробити ефективні заходи щодо попередження та прогнозування несприятливих тенденцій, які обумовлюють зростання даних злочинних проявів, необхідно в першу чергу мати реальне уявлення щодо їх кримінологічних детермінантів. Тому доцільним вбачається комплексне дослідження та аналіз причин, умов, факторів злочинності,

пов'язаної з пропозицією, обіцянкою та наданням неправомірної вигоди службовій особі, що дозволить в подальшому виробити шляхи протидії їй та попередження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи різні джерела щодо детермінантів злочинів, пов'язаних з пропозицією, обіцянкою або наданням неправомірної вигоди службовій особі можна помітити, що науковці не достатньо проводили комплексних досліджень в даній сфері. Більшість праць стосуються в загальному детермінантів корупції та переважно злочину «прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368 КК України).

Так, питанням детермінантів корупційної злочинності раніше вже приділяло увагу багато науковців, серед яких: О.Ю. Бусол [5, В.С. Журавський [11], Л. А. Зубкова [15], Я.М. Кашуба [4], О.М. Костенко [24], О.М. Литвак [10], М.І. Мельник [13; 17], М.І. Михальченко [11], О.М. Михальченко [11], Є. В. Невмержицький [21] та ін.

Таким чином, комплексний аналіз означеної проблеми є потрібним кроком у кримінологічній характеристиці злочину, передбаченого статтею 369 КК України, адже саме такі знання мають вагоме значення для ефективної протидії даній злочинності, надаючи можливість державі та суспільству відповідним чином реагувати на них, мінімізуючи їх негативний вплив. З огляду на викладене вибрана для дослідження тема є актуальною.

Формулювання цілей статті. Метою статті є комплексний аналіз причин та умов, які зумовлюють вчинення таких злочинів як пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі та сприяють їх поширенню, що дозволить в подальшому розробити ефективну систему заходів протидії.

Виклад основного матеріалу. Питання криміногенної детермінації були і залишаються одними з найбільш складних у кримінології, проте

надзвичайно потрібними. Оскільки лише в тому випадку, коли відомі причини, фактори, умови виникнення злочинності можливе вжиття заходів щодо усунення детермінант, які її стимулюють.

Причини вчинення окремого злочину полягають у взаємодії зовнішнього і внутрішнього. Так, В.М. Кудрявцев зазначає, що причиною конкретних злочинів є різні життєві ситуації, які у взаємодії з позицією особи спричиняють злочинні дії [2, с. 86]. Причини вчинення такого злочину як пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі, перш за все, пов'язані з культурою, менталітетом, традиціями корупційної діяльності в Україні.

Звичайно, у період становлення незалежності в Україні виникли чималі кризові явища в економічній, соціальній, політичній, психологічній, організаційній та інших сферах, що безпосередньо позначилося на масштабах злочинності в цілому. Проте початок масового поширення «хабарництва» відноситься ще до радянських часів, адже саме при соціалізмі через постійний дефіцит товарів і послуг виникла і закріпилася система «підношень». Крім того, радянська система повністю знищила громадянське суспільство, що призвело до глибокої соціальної атомізації. Якщо більшість громадян проявляють незначну або жодної солідарності зі своїми співгромадянами й, відповідно, з усім українським суспільством, тоді не дивно, що вони навряд чи показуватимуть свідому позицію в питаннях корупції. Так, згідно з результатами третьої хвилі національного опитування щодо громадянського залучення, проведеного у червні 2018 року організацією Пакт (Pact) за минулий рік близько 25% українців долучились хоча б до однієї громадської ініціативи, в той час як решта респондентів (75%) залишились осторонь, вважаючи участь у таких заходах марною тратою свого часу. За даними опитування лише 7-8% українців активно долучаються до життя своєї громади [3].

За сутнісною характеристикою криміногенні детермінанти таких злочинів як пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі можна поділити на такі основні групи: економічні, політичні, соціально-психологічні, культурно-виховні та правові. Причини такої злочинності, значною мірою, пов'язані з існуючими конкретними умовами політичного, правового розвитку країни, історією її суспільного життя, традиціями державного бюрократичного апарату, існуючим економічним станом, її політичним курсом та здебільшого діють одночасно.

Щодо економічних чинників пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди службовій особі, то можна погодитися з думкою Я.М. Кашуби, який стверджує, що більшість причин вчинення даного злочину полягає в економічних негараздах, у непослідовності й свідомому гальмуванні процесу здійснення політичних, соціальних, економічних реформ, у наявності значного явного й прихованого безробіття, зубожіння значної частини населення, недостатній врегульовуваності питань власності, неузгодженості податкової, фінансової, митно-тарифної та інших складників системи економічної політики держави [4, с. 78]. О.Ю. Бусол також у своєму дисертаційному дослідженні робить висновок про те, що простежується пряма залежність між економічним рівнем розвитку країни та ступенем корупції в ній. Чим вище такий рівень, тим менший рівень корупції [5, с. 370]. Підтвердженням цього є власне те, що за версією американського ділового видання Bloomberg, Україна залишається в десятці найбідніших країн світу, перебуваючи на сьомому місці з прогнозованим індексом «19» (бідності чи знедоленості) [6]. Щодо рівня корупції в нашій державі, то за даними Міжнародної антикорупційної організації Transparency International (TI), яка оприлюднила результати дослідження «Індекс сприйняття корупції–2018», Україна набрала 32 бали та зайняла 120-те місце серед 180 країн, чим покращила свій результат

порівняно з 2017 роком (30 балів, 130 місце) [7]. Проте цей показник і надалі залишається достатньо високим. Для прикладу середній показник країн Західної Європи та Європейського Союзу – 66 зі 100 балів. Попри зростання на 2 бали Україна отримала вдвічі менше цього середнього балу – 32.

Економічні негаразди є ключовою проблемою в суспільстві і за оприлюдненими результатами соціологічного опитування Центру соціальних і маркетингових досліджень SOCIS, де одним з питань було зазначити найактуальніші проблемами сьогодення. Так, відповіді громадян розподілилися наступним чином: війна на сході України (52,1%) та соціально-економічні негаразди: низький рівень зарплат чи пенсій (35,6%), зростання цін та інфляція (32%), безробіття (27%), висока ціна та низька якість медичного обслуговування (24,2%), високі тарифи на комунальні послуги (22,9%), соціальне розшарування між бідними і багатими (16%). Очевидним є й те, що державним бюджетом України на 2019 рік прожитковий мінімум вкотре затверджено у розмірі, який дозволяє забезпечити потреби громадян лише на рівні виживання. Прогресуюче зниження рівня життя в Україні відзначають й міжнародні організації. Так, за даними ООН, в Україні за межею бідності живе 60% населення. Натомість проблеми корупції зазначили у своїх відповідях досить незначний відсоток опитуваних: 11,1% – в судах та правоохоронних органах, 8,1% – в медицині та освіті [8].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Валерія Лутковська у своїй Щорічній доповіді за 2017 рік також підсумувала наявність таких проблемних питань: прогресуюча інфляція, девальвація національної валюти, реалізація антисоціальної політики у визначенні тарифів на житлово-комунальні послуги, ціни на газ та електричну енергію для населення, скасування державного регулювання цін на соціально значущі продукти, звела практично нанівець досягнення Уряду у

підвищенні мінімальної заробітної плати та певному осучасненні пенсій із запровадженням у 2017 році пенсійної реформи [9, с. 12].

Безсумнівно, що бідність та соціальна нерівність може сприяти поширенню таких злочинів як пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі, адже коли людина знаходиться у матеріальній кризі, то вона змушена запропонувати неправомірну вигоду службовій особі, щоб взяли на роботу саме її, прагне отримати незаконні пільги, оформивши інвалідність тощо. Таким чином, людина шукає шляхи для існування.

Нестабільність також формує почуття невизначеності й непевності у завтрашньому дні серед чиновництва різного рівня, підштовхує їх діяти нахабно. Беручи до уваги символічну заробітну плату державних службовців нижчих ланок, слід визнати, як слушно зазначає О.М. Литвак, що умов для хабарництва існує більш ніж достатньо [10, с. 147]. Ряд науковців, таких як В.С. Журавський, М.І. Михальченко та О.М. Михальченко теж зазначають з цього приводу, що «збіднення населення, неспроможність держави забезпечити державним службовцям гідну заробітну платню підштовхують і перших, і других до порушення законодавства, що веде до масової низової корупції, пошуку незаконних благ за допомогою давання хабара» [11, с. 124-125]. Таким чином, економічні стимули та стримуючі фактори самі по собі є дуже важливими. Якщо державні службовці отримують зарплати, які не забезпечують їм гідного рівня життя, то не варто дивуватися, що вони можуть очікувати незаконних винагород. Тому, в цих умовах набагато легше дати неправомірну вигоду службовій особі, адже є впевненість, що вона, швидше за все, не відмовить у вирішенні проблемного питання за певну винагороду. В даному контексті правильним видається твердження В.І. Шакуна про те, що бідна людина не може дотримуватися сучасних європейських стандартів, згідно з якими кожен має жити відповідно до

рівня своїх доходів. Зазначені суперечності провокують конфлікт особистості, що підштовхує до протиправної поведінки, збагачення будь-якою ціною, а корупція видається найкоротшим шляхом до гідного життя [12, с. 20].

До економічних факторів даного злочину слід віднести також зростання розриву між доходами підприємців і державних службовців, наділених повноваженнями управління економічними процесами. Так, підприємець має кошти значно вищі за зарплату державного службовця, але не має відповідної влади. Остання є прерогативою чиновника. Внаслідок надання неправомірної вигоди асиметрія між індивідами з різними ресурсами вирівнюється. Слушною з цього приводу видається думка О.Ю. Бусол: «Наявність антикорупційних органів не є панацеєю від вчинення корупційних діянь чиновниками. Ефективнішою протидією цьому явищу є забезпечення високої заробітної платні державним службовцям (порівняно з іншими верствами населення)» [5, с. 370].

Також слід згадати про те, що посилення податкового пресу для підприємців в кінцевому результаті зумовило більшістю з них ухилення від сплати податків та збільшення пропозицій неправомірної вигоди податковим інспекторам за уникнення покарання. Змушує підприємців перебувати в так званій «тіні» і відсутність державної підтримки та пільгових кредитів. Слід зазначити, що Державний бюджет України протягом останніх трьох років не передбачав фінансове забезпечення розвитку та підтримки української промисловості, підприємництва, а банківська система була неспроможною надавати пільгове кредитування та обігові кошти на підтримку вітчизняного товаровиробника [9, с. 13-14].

Багато хто вважає винними саме підприємців у великому рівні корумпованості чиновників. Однак, переважна більшість підприємців зацікавлена у вирішенні проблем в легальному руслі. Для більшості з них не залишається просто іншого виходу, ніж дати службовій особі

неправомірну вигоду у зв'язку з неможливістю вирішення проблем, які виникають у них під час ведення господарської діяльності.

Вважаємо, що практично всі підприємці пропонують службовцям неправомірну вигоду за вирішення навіть найпростішого питання. Перша ситуація виникає тоді, коли підприємця змушують стати на шлях хабарництва: у нього прямо вимагають неправомірну вигоду за виконання чи невиконання в його інтересах певних дій чи створюють відповідні умови, однозначно даючи зрозуміти, що вирішення питання потребує відповідної плати. Друга – зумовлена ініціативою самого підприємця, який вважає, що краще з самого початку вдатися до такого способу вирішення справ, йдучи на певні витрати, ніж з боєм просуватися до кінцевого результату законним шляхом. За будь-якої ситуації підприємець опиняється перед вибором: давати посадовцю неправомірну вигоду чи діяти у встановленому порядку законним шляхом [13, с. 39]?

До політичних детермінантів надання неправомірної вигоди службовій особі слід віднести, на нашу думку, наступні: повільний розвиток політичної культури та свідомості суспільства, передусім, його громадянських інституцій; недостатня визначеність і непослідовність у здійсненні антикорупційної політики; відсутність державної ініціативи та необхідних організаційних зусиль щодо створення громадських формувань задля підвищення активності населення у боротьбі з корупцією; відсутність ефективного парламентського контролю за діяльністю вищих службових осіб виконавчої гілки влади, у тому числі керівників правоохоронних органів; непрозорість системи державного управління, процесів прийняття рішень на національному, регіональному й місцевому рівнях; відсутність політичної волі у протидії корупції.

Історія людства характеризується постійною боротьбою за владу, оскільки вона дає можливість розпоряджатися матеріальними багатствами та людьми. Нерідко ж політична боротьба супроводжується протиправною

діяльністю. Саме жадоба до влади штовхає багатьох людей на порушення закону. Влада (державна, місцева) перетворюється на товар, який можна придбати за умови доступу до значних фінансових, матеріальних, інформаційних та інших ресурсів. Хабарництво в політиці має набагато прихованіший характер і далеко не завжди є очевидним для пересічного громадянина, а це є прямим наслідком мінімізації участі громадян у справах держави. Особливо важко уникнути давання неправомірної вигоди під час проведення виборів, де на кожному кроці спостерігається підкуп представників влади і голів виборчих комісій з метою фальсифікації результатів.

Головною проблемою нашої держави є відсутність політичної волі, яка є вирішальним чинником ефективної протидії аналізованим злочинам. Під політичною волею, як зазначає Ю. Сапелкін, слід розуміти наміри політичного керівництва реально протистояти цим злочинам [14, с. 140]. Так, Л. А. Зубкова та І. Попова слушно з цього приводу зауважують, що за відсутності політичної волі навіть найдосконаліше законодавство має декларативний характер, а діяльність правоохоронних органів лише імітує протидію корупційній злочинності. До тих пір, поки державному службовцю буде вигідно брати хабарі й зловживати владою, а ризик понести покарання буде мінімальним, жодні репресивні заходи не матимуть позитивного результату [15, с. 39; 16, с. 39].

Політична воля повинна бути спрямована і на формування ідеології нетерпимості до корупції, правильно зазначає О.Ю. Бусол [5, с. 373]. Саме тому, у нормативних актах з формування антикорупційної культури слід закріпити такі принципи: у системі «чиновник – громадянин» додержання позиції «не брати – не давати»; дотримання політичної культури; закріплення в суспільній свідомості (моральних і етичних нормах) антикорупційної поведінки; активне залучення суспільної уваги до корупційних проявів і фактів протидії корупції.

На сьогоднішній день нерідко спостерігається в нашій державі те, що чиновники, на яких покладено обов'язок стежити за дотриманням законів, можуть вимагати неправомірну вигоду, погрожуючи застосуванням каральних санкцій (причому розмір неправомірної вигоди зазвичай є меншим за фінансові санкції, що їх буде вжито, якщо справа дійде до суду). Об'єктивно, особи, які отримують незаконну вигоду не будуть боротися з тими, хто їй пропонує, що в подальшому призводить до відчуття безкарності за вчинені кримінальні правопорушення.

З боку держави не робиться також практично нічого у створенні ефективних громадських формувань протидії корупції. Звичайно ініціатива повинна виходити від самої громадськості, але держава зобов'язана зробити все, що від неї залежить у цьому напрямку. Особливе значення має також розвиненість громадянського суспільства. Для того, щоб здійснювати контроль над корупцією, громадяни повинні мати можливість отримувати інформацію про діяльність уряду і вживати відповідних заходів.

Щодо соціально-психологічних чинників давання неправомірної вигоди службовій особі, то їх можна поєднати в наступні причини та умови: низька психологічна готовність громадян до протидії хабарництву; моральна деформація значної частини населення, яка виявляється як у вчиненні ними таких злочинів як пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі, так і в позитивному ставленні до хабарництва в цілому; корислива спрямованість громадян та державних службовців, що призводить до порушення норм моралі; негативна суспільна думка щодо службових осіб, впевненість хабародавця у тому, що службовець обов'язково прийме запропоновану йому незаконну вигоду; відсутній належний механізм залучення громадян до здійснення соціального контролю за діяльністю службових осіб органів влади і місцевого самоврядування; засоби масової інформації (ЗМІ) недостатньо

виконують у сфері громадського контролю притаманні їм функції «четвертої влади».

Таким чином, одним з найважливіших соціально-психологічних детермінантів надання неправомірної вигоди службовій особі слід вважати занепад моральності та розлад порядку в суспільстві. Причиною цього, насамперед, є те, що за радянського суспільства тривалий час був задіяний принцип «ти – мені, я – тобі», а також важливе значення мала наявність особистих зв'язків. Відповідно значна частина населення країни увібрала в себе ці настанови і нерідко слідувала їм. В результаті витіснення корумпованими відносинами правових та етичних відносин відбувся значний злам у суспільній психології – люди у своїй поведінці з самого початку психологічно вже налаштовані на протиправні способи вирішення питань, вірно зазначає М.І. Мельник [17, с. 27-28].

Варто зауважити ще й те, що пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі одними громадянами активно діє на суспільну свідомість і особисті погляди інших, які є противниками цього злочину, визначає правову культуру та моральний клімат в суспільстві, поступово витісняючи право, мораль, соціальну справедливість. Отож підґрунтям хабарництва слід вважати саме корозію суспільної свідомості. Більшість людей не бачить легітимних можливостей виживання, тому і вдаються до різних нелегітимних шляхів, тіньових, хабарницьких. Вказана проблема, як зазначають науковці В.О. Заросило та В.В. Гладкий, перш за все стосується невідповідності суспільної свідомості українського суспільства антикорупційним очікуванням цього суспільства та суттєвих вад суспільної антикорупційної освіченості, обізнаності [18, с. 124].

Загалом, в Україні на сьогоднішній день спостерігається, як видно з даного дослідження, звикання до хабарництва і песимізм стосовно його подолання. Рано чи пізно практично кожен стикається з обставинами, в яких вперше потрібно зробити вибір: пропонувати, обіцяти, давати

неправомірну вигоду службовій особі чи ні. І більшість громадян нашої держави схильні виправдовувати це соціальне зло, запевняючи, що неправомірна вигода, запропонована державному службовцю, є єдиним засобом на сьогоднішній день обійти бюрократичну тяганину і владнати проблеми з уповноваженими органами. В.О. Заросило та В.В. Гладкий у своєму дослідженні теж вказують: «Визнаючи корупцію одним з найбільш небезпечних явищ, обумовлених людиною, сучасне українське суспільство є надзвичайно толерантним до хабарництва – базисної форми корупції» [18, с. 123]. Безсумнівно, що позитивне ставлення до хабарників є також однією з умов давання неправомірної вигоди службовцям, що призводить до того, що громадяни нездатні брати активну участь в антикорупційних діях. Таким чином, «годування службовців» в сучасних умовах – це бажання утвердити хабарницьке суспільство.

Серед факторів, що впливають на деформацію морально-психологічного клімату в нашій державі, слід також назвати розповсюдження в побуті звичаїв, пов'язаних з проявами хабарництва за надані службовцями послуги та поширеність думки про повну корумпованість державного апарату і неможливість вирішення питання без надання неправомірної вигоди службовій особі. Таким чином, як соціально-психологічний фактор пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди службовій особі можна назвати негативну суспільну думку щодо службових осіб. Це зумовлює впевненість хабародавця у тому, що службовець обов'язково прийме запропоновану йому незаконну винагороду. З цього приводу психологи стверджують, що таке ставлення створює прийнятний ґрунт для давання неправомірної вигоди. Цікавою у цьому контексті є теза О.Й. Кірпічнікова: “коли владі не довіряють, її купують”. Наданням неправомірної вигоди службовій особі громадяни утверджують свою недовіру у здатність влади вирішити питання у відповідності з законом та висловлюють зневагу до держави та її органів.

Таким чином, вони намагаються обійти закон за допомогою його слуги чиновника [19, с. 178]. Крім того, як свідчать численні соціологічні дослідження, в Україні міцно вкорінилася традиція не вірити у захист закону та необов'язковості його дотримання. Громадяни є пасивними стосовно захисту своїх прав через страх перед органами влади, зневіру у позитивний результат вирішення справи та незнання процедури такого захисту. Таким чином, за результатами дослідження проведеним соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 11 жовтня 2017 року серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають волонтерські організації (їм довіряють 66,7% опитаних), церква (64,4%), громадські організації (48,0%), українські ЗМІ (48,3%). Довіру до державного апарату (чиновників) висловили 11,2% опитаних, не довіряють відповідно – 80,7% [20].

Не можна залишити поза увагою той факт, що близько 58 % українців, як показали результати соціологічного дослідження, проведеного за підтримки Програми розвитку ООН в Україні Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва за ініціативою Уповноваженого з прав людини та ГО «Центр інформації про права людини», навіть при порушенні їх прав ніколи не намагались ці права захистити. Якщо ж говорити про тих, хто вирішив боротись за свої права, то значна частка опитаних (більше 23 %) серед усіх наявних засобів захисту обрали пошук потрібних знайомств та звернення до родичів. Такий показник, на превеликий жаль, створює суспільний попит на корупцію та вказує на наявність величезної проблеми – проблеми недовіри до судової гілки влади, яка існує сьогодні в Україні [9, с. 11].

Варто наголосити, що великий вплив на психіку людини мають засоби масової інформації, які відіграють дуже важливу роль у виявленні та висвітленні проявів корупції та покарання за такі діяння. Це допомагає створити атмосферу чесності і довіри до державної служби, а також

закріпити принцип невідворотності покарання за хабарництво, що сприятиме запобіганню вчиненню нових корупційних діянь. Однак цього, на жаль, немає сьогодні в достатній кількості у ЗМІ, і попри поодинокі сюжети, українці не спостерігають активної кампанії на цю тему. Таким чином, причини хабарництва слід також шукати у відсутності реальної свободи слова.

Стосовно культурно-виховних криміногенних детермінантів злочину, передбаченого статтею 369 КК України, то можна виділити наступні: традиції правового нігілізму, які міцно вкорінилися в українському суспільстві; відмова державних інститутів від функції виховання особистості та обмеження їхнього впливу на громадян заходами соціально-виховного характеру; низька правова поінформованість населення; відсутність донедавна освітньої програми щодо антикорупційних заходів в навчальних закладах тощо.

Є.В. Невмержицький вірно зазначає, що останнім часом явище правового нігілізму в нашій країні набуло критичного рівня, воно наочно характеризує настрій у суспільстві, відображає відношення його громадян до закону і до структур влади [21, с. 59-60]. Потрібно зауважити, що це негативне явище та надання неправомірної вигоди службовій особі тісно пов'язані між собою. Причому їх взаємозалежність прямо пропорційна: чим вищий рівень правового нігілізму – тим вища ступінь корумпованості суспільства. В цих умовах варто згадати про адвокатів, в яких головним інструментом захисту клієнтів, особливо за кримінальними справами, є не їхній професіоналізм, а зв'язки у правоохоронних органах та судах, і неправомірна вигода слугує як головний, або як один з найбільш ефективних засобів захисту.

Більшість українських громадян ще не можуть усвідомити, що хабарництво не є нормальним або неминучим явищем, а також не є прийнятним в здоровому суспільстві. Пояснити це можна тим, що з його

проявами доводиться стикатися постійно та всюди. Проте раніше для всього суспільства це було соромно. Сьогодні ж давання неправомірної вигоди службовій особі стало нормою поведінки. В свою чергу, ухилення від хабарництва значною мірою має бути добровільним рішенням, адже у світі немає жодної правоохоронної системи, яка б змогла розслідувати та покарати чверть чи третину всього населення. І процес виховання особистості, слід починати одночасно із процесом навчання, оскільки, вперше з проявами хабарництва особа зустрічається саме тоді, як вірно зазначає Л. С. Дубчак [22, с. 59]. Потрібно формувати менталітет молодшої людини, який базується на думці, що порушення законів не є найкоротшим шляхом до бажаної мети.

Правові детермінанти пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди службовій особі є дуже важливими, в контексті усвідомлення механізмів подолання даної проблеми, та включають: недосконалість нормативно-правової бази, що не забезпечує ефективної протидії зловживанням чиновників, зберігаючи їх надмірну закритість, не сприяє чіткому контролю за діяльністю службовців та надійному правовому захисту громадян від свавілля службових осіб; відсутність цілісної системи правових засобів впливу на фактори, що обумовлюють корупційні злочини; недосконалість надання адміністративних послуг; законодавча невизначеність з питань власності на землю, нелегальний розпродаж якої стимулює потужний потік надання неправомірної вигоди службовим особам; слабкість судової системи у спроможності протидіяти хабарництву.

Українське законодавство, на жаль, ще містить дуже багато колізій. Більшість законів, правила та інструкції – заплутані, суперечать одне одному та не відповідають інтересам людини. Якщо уряд запроваджує велику кількість правил та інструкцій, державні службовці отримують більше можливостей для використання їх у своїх інтересах або для їх

порушення. Крім того, вони часто самі створюють зайві проблеми тим, хто до них звертається, недбало виконують свої обов'язки або затягують вирішення справи з метою одержання будь-якої вигоди. А громадяни, в свою чергу, намагаються одразу владнати ситуацію за допомогою неправомірної вигоди, особливо якщо це стосується виникнення конфліктних ситуацій, які загрожують застосуванням санкцій. Як вірно зазначав М.Й. Коржанський з цього приводу: «Хабарі дають там, де державні органи та установи працюють з грубими порушеннями своїх функцій, обов'язків, де громадянин не може захистити свої права та інтереси. При сумлінній роботі службових осіб ніхто нікому хабарів не дає, бо в цьому немає потреби» [23, с. 111-112]. Завдяки появі такої штучно створеної соціальної залежності громадян від бюрократів, останні отримують можливість конвертувати надані їм державою повноваження у певну вигоду для себе. Як наслідок цього відбувається не просто порушення чинного законодавства, а брутальне ігнорування основних положень Конституції України в частині захисту прав і свобод громадян. Адже задоволення інтересів того, хто надає неправомірну вигоду неодмінно призводить до нечесного, несправедливого ставлення до тих, хто не дає її. В той же час «головним призначенням держави і права, – як правильно наголошує О.М. Костенко, – є протидія людській сваволі, в тому числі і тій, що проявляється у вигляді корупції» [24, с. 387].

Аналіз судової практики також доводить, що хабарництво має місце там, де недостатньо задовольняються потреби громадян у вирішенні тих чи інших питань. Сучасний стан надання адміністративних послуг все ще характеризується певними недоліками, серед яких: обмеженість днів та годин прийому громадян; необґрунтовано великі строки для надання окремих послуг; суперечливе правове регулювання та неналежне регулювання процедурних питань; фактичне зобов'язання приватних осіб отримувати супутні платні послуги. Такий стан речей зумовлює одну з

причин давання неправомірної вигоди – задля полегшення чи пришвидшення надання адміністративної послуги.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищевикладене, найпоширенішими причинами вчинення злочинів, пов'язаних із пропозицією, обіцянкою чи наданням неправомірної вигоди службовій особі можна назвати наступні: наявність в Україні високого рівня безробіття, бідність населення, економічна нерівність; жорстке втручання держави в економіку; необ'єктивна система оподаткування; неефективність інститутів влади; непрозора приватизація державної власності; недосконалість надання адміністративних послуг; умисне створення чиновниками «проблемної» ситуації, недбале виконання посадовцями своїх обов'язків або умисне затягування вирішення справи; виникнення конфліктних ситуацій, що загрожують застосуванням санкцій.

Відповідно умовами, що сприяють даній злочинності, є: негативна морально-психологічна атмосфера в суспільстві; низька правова культура населення; розбіжності в нормативно правових актах, їх незнання або нерозуміння населенням; специфіка менталітету (як громадян, так і чиновників), що включає прихильність до корупції; відсутність політичної волі у впровадженні ефективної антикорупційної політики; розвиток тенденцій вседозволеності та безкарності за вчинення хабарництва; низький рівень заробітної плати державних службовців нижчих ланок; недостатність контролю, спрямованого на запобігання фактів надання неправомірної вигоди; політична нестабільність, втрата суспільної довіри до правових і державних інституцій та поваги до їх службових осіб, відсутність впевненості суспільства у проведенні чесних та неупереджених розслідувань фактів пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди службовій особі; низька активність ЗМІ у висвітленні фактів даних злочинів; низька психологічна готовність громадян до протидії даній злочинності; поширення індивідуалізму особистості, коли її інтереси

переважають над законними інтересами та правами інших членів суспільства; слабкість громадянського суспільства; низька правова поінформованість населення та недостатня роз'яснювально-інформаційна робота серед підлітків стосовно кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері корупції.

Таким чином, саме на вищезазначені детермінанти аналізованої злочинності потрібно першочергово спрямовувати запобіжний вплив, що дозволить мінімізувати в подальшому вчинення таких злочинів на території нашої держави.

Література

1. Статистична інформація Генеральної прокуратури України про зареєстровані кримінальні правопорушення за результатами їх досудового розслідування за 2015-2018 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 26.01.2019).
2. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений. Москва, 1976. – 286 с.
3. Програми сприяння громадській активності «Долучайся!» (USAID) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/nezadovolennya-ukraintsiv-robotoyu-chinnogo-uryadu-zrostae-natomist-zbilshuetsya-dovira-do-gromadskikh-aktivistiv> (дата звернення: 20.01.2019).
4. Кашуба Я. М. Корупція та відповідальність за корупційні діяння : навч. посіб. Львів: ПАІС, 2007. – 110 с.
5. Бусол О.Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ... доктора юр. наук : 12.00.08 / Національна академія наук України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2015. – 479 с.
6. Рощенко О. Україна залишається серед найбідніших, але просувається

- Bloomberg. Українська правда: електрон. версія газ. 2017. 3 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/03/3/7137035/> (дата звернення: 20.01.2019).
7. Україна «увірвалася» до групи країн, які «намагаються боротися з корупцією» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2629707-ukraina-uvirvalasa-do-grupi-krain-aki-namagautsa-borotisa-z-korupcieu.html>. (дата звернення: 29.01.2019).
8. Соціологічне опитування «Аналіз соціальних очікувань українців від виборів-2019» центру соціальних і маркетингових досліджень SOCIS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2475933-cogo-ocikuut-i-na-kogo-orientuutsa-ukrainski-gromadani-v-ukrinformi-prezentovani-rezultati-sociologicnogo-opituvanna-centru-socis.html (дата звернення: 26.01.2019).
9. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні. Права людини. Київ, 2018. 661 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///C:/Users/PC/Downloads/Report-2018-1%20\(14\).pdf](file:///C:/Users/PC/Downloads/Report-2018-1%20(14).pdf). (дата звернення: 20.01.2019).
10. Литвак О. М. Корупція та її попередження // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 1 (14). – С. 144-158.
11. В. С. Журавський, М. І. Михальченко, О. М. Михальченко. Корупція в Україні — не політика : монографія. К. : Фенікс, 2007. – 408 с.
12. Шакур В.І. Корупція як деформація правосвідомості // Корупційна злочинність у міжнародному вимірі: форми, методи та засоби протидії : матеріали Міжнар. круглого столу (м. Київ, 9—10 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. – С. 19—22.
13. Мельник М. І. Дача хабара: проблемні питання кваліфікації і звільнення

- від відповідальності // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 4. – С. 37—40.
14. Сапелкін Ю. Корупція як фактор ризику для національної безпеки України // Чорнобиль і соціум. – 2004. Вип. 10. Центр соціальних експертиз інституту соціології НАН України; Відп. ред. Ю. І. Саєнко, канд. філософ. наук Ю. О. Привалов. К. : ПЦ «Фоліант», 2004. – 312 с.
15. Зубкова Л. А. Сучасний стан і проблеми запобігання корупції в Україні // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 3 (104). – С. 34—44.
16. Попова І. Ще один універсальний закон бюрократії? (Хабарництво як побічний продукт взаємодії влади і громадян) // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. - 2007. - № 2. – С. 36—52.
17. Мельник М. І. Корупція. Сутність, поняття, заходи протидії. – Київ: Атіка, 2001. – 304 с.
18. Заросило В.О., Гладкий В.В. Хабарництво як базисна форма прояву корупції // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України, 2018. - №16. – С. 123-139 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/328463247_Habarnictvo_ak_bazis_na_forma_proavu_korupcii (дата звернення: 16.01.2019).
19. Кирпичников А. И. Взятка и коррупция в России. – Санкт-Петербург: Альфа, 1997. – 351 с.
20. Соціологічне опитування «Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації» / Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press1017.pdf> (дата звернення: 20.01.2019).

21. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія. Акад. прокуратури України. Київ : КНТ, 2008. – 364 с.
22. Дубчак Л. С. Суб'єктивні недоліки шкільного та вузівського виховання і їх криміногенне значення // Вісник Академії адвокатури України. – Київ: Видавничий центр Академії адвокатури України, 2006. - № 3 (7). – С. 54-60.
23. Коржанський М. Й. Нариси уголовного права. Київ, 1999. — 208 с.
24. Костенко О. М. Корупція як проблема політичної кримінології // Правова держава : щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2003. – Вип. 14. – С. 386-389.

References

1. Statystychna informatsiia Heneralnoi prokuratury Ukrainy pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia za rezultatamy yikh dosudovoho rozsliduvannia za 2015-2018 rr. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (data zvernennia: 26.01.2019).
2. Kudriavtsev V. N. Prychyny pravonarushenyi. Moskva, 1976. – 286 s.
3. Prohramy spryiannia hromadskii aktyvnosti «Doluchaisia!» (USAID) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://dif.org.ua/article/nezadovolennya-ukraintsiv-robotoyu-chinnogo-uryadu-zrostaie-natomist-zbilshuetsya-dovira-do-gromadskikh-aktivistiv> (data zvernennia: 20.01.2019).
4. Kashuba Ya. M. Koruptsiia ta vidpovidalnist za koruptsiini diiannia : navch. posib. Lviv: PAIS, 2007. – 110 s.
5. Busol O.Yu. Protydiia koruptsiinii zlochynnosti v Ukraini u konteksti suchasnoi antykoruptsiinoi stratehii : dys. ... doktora yur. nauk : 12.00.08 / Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. Instytut derzhavy i prava im. V.M.

- Koretskoho. Kyiv, 2015. – 479 s.
6. Roshchenko O. Ukraina zalyshaietsia sered naibidnishykh, ale prosuvaietsia – Bloomberg. Ukrainska pravda: elektron. versiiia haz. 2017. 3 bereznia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/03/3/7137035/> (data zvernennia: 20.01.2019).
 7. Ukraina «uvirvalasia» do hrupy krain, yaki «namahaiutsia borotysia z koruptsiieiu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2629707-ukraina-uvirvalasa-do-grupi-krain-aki-namagautsa-borotisa-z-korupcieu.html>. (data zvernennia: 29.01.2019).
 8. Cotsiolohichne opytuvannia «Analiz sotsialnykh ochikuvan ukraintsiv vid vyboriv-2019» tsentru sotsialnykh i marketynhovykh doslidzhen SOCIS [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2475933-cogo-ocikuut-i-na-kogo-orientuutsa-ukrainski-gromadani-v-ukrinformi-prezentovani-rezultati-sociologicnogo-opituvanna-centru-socis.html (data zvernennia: 26.01.2019).
 9. Shchorichna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny pro stan dotrymannia prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini. Prava liudyny. Kyiv, 2018. 661 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [file:///C:/Users/PC/Downloads/Report-2018-1%20\(14\).pdf](file:///C:/Users/PC/Downloads/Report-2018-1%20(14).pdf). (data zvernennia: 20.01.2019).
 10. Lytvak O. M. Koruptsiia ta yii poperedzhennia // Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu. – 2001. – № 1 (14). – S. 144-158.
 11. V. S. Zhuravskyi, M. I. Mykhalchenko, O. M. Mykhalchenko. Koruptsiia v Ukraini — ne polityka : monohrafiia. K. : Feniks, 2007. – 408 s.
 12. Shakun V.I. Koruptsiia yak deformatsiia pravosvidomosti // Koruptsiina zlochynnist u mizhnarodnomu vymiri: formy, metody ta zasoby protydii : materialy Mizhnar. kruhloho stolu (m. Kyiv, 9—10 lystop. 2017 r.). Kyiv,

2017. – S. 19—22.
13. Melnyk M. I. Dacha khabara: problemni pytannia kvalifikatsii i zvilnennia vid vidpovidalnosti // Predprynymatelstvo, khoziaistvo y pravo. – 1999. – № 4. – S. 37—40.
 14. Sapelkin Yu. Koruptsiia yak faktor ryzyku dlia natsionalnoi bezpeky Ukrainy // Chornobyl i sotsium. – 2004. Vyp. 10. Tsentr sotsialnykh ekspertyz instytutu sotsiologii NAN Ukrainy; Vidp. red. Yu. I. Saienko, kand. filosof. nauk Yu. O. Pryvalov. K. : PTs «Foliant», 2004. – 312 s.
 15. Zubkova L. A. Suchasnyi stan i problemy zapobihannia koruptsii v Ukraini // Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. – 2017. – № 3 (104). – S. 34—44.
 16. Popova I. Shche odyin universalnyi zakon biurokratii? (Khabarnytstvo yak pobichnyi produkt vzaiemodii vlady i hromadian) // Sotsiologhiia : teoriia, metody, marketynh. - 2007. - № 2. – S. 36—52.
 17. Melnyk M. I. Koruptsiia. Sutnist, poniattia, zakhody protydii. – Kyiv: Atika, 2001. – 304 s.
 18. Zarosylo V.O., Hladkyi V.V. Khabarnytstvo yak bazysna forma proiavu koruptsii // Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy, 2018. - №16. – S. 123-139 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.researchgate.net/publication/328463247_Habarnictvo_ak_bazys_na_forma_proavu_korupcii (data zvernennia:16.01.2019).
 19. Kyrpychnykov A. Y. Vziatka y korruptsiia v Rossii. – Sankt-Peterburh: Alfa, 1997. – 351 s.
 20. Sotsiologichne opytuvannia «Stavlennia hromadian Ukrainy do suspilnykh institutiv, elektoralni oriiientatsii» / Ukrainskyi tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen im. O. Razumkova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press1017.pdf> (data zvernennia: 20.01.2019).

21. Nevmerzhytskyi Ye. V. Koruptsiia v Ukraini: prychny, naslidky, mekhanizmy protydii : monohrafiia. Akad. prokuratury Ukrainy. Kyiv : KNT, 2008. – 364 s.
22. Dubchak L. S. Sub'iektivni nedoliky shkilnoho ta vuzivskoho vykhovannia i yikh kryminohenne znachennia // Visnyk Akademii advokatury Ukrainy. – Kyiv: Vydavnychiy tsentr Akademii advokatury Ukrainy, 2006. - № 3 (7). – S. 54-60.
23. Korzhanskyi M. Y. Narysy uholovnoho prava. Kyiv, 1999. — 208 s.
24. Kostenko O. M. Koruptsiia yak problema politychnoi kryminolohii // Pravova derzhava : shchorichnyk naukovykh prats Instytutu derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. – Kyiv, 2003. – Vyp. 14. – S. 386-389.